

ԵԿԵՂԵՑԱԳԻՏԱԿԱՆ

Ա.

Յ Ա Ն Կ Ա Ր Ծ Ա Խ Օ Ս Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Շատ շուտ վերահասու կը լինինք թէ ի՞նչ կ'արժէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետ մը կամ քարոզիչ մը՝ իր պաշտօնին խօսուէն կամ զրական կողմովն, եթէ համեմատենք զայն օտար (ենթադրենք արեւմտեան) Եկեղեցւոյ պերճարան վարդապետի մը հետ. սովորաբար առաջինը յանպատրաստից կը խօսի ինչ որ կը ներշնչէ իրեն իր հաւատքն ու համոզումը, մինչդեռ երկրորդը երեք քառորդ ժամու համար միայն ժողովրդեան առջև իր արտասանելիք քարոզը կամ բանախօսութիւնը ամբողջ շաբաթուան մը կամ ամսուան մէջ հազիւ կը յաջողի պատրաստել: Առաջինը Աստուածաշունչ գիրք մ'անգամ չունի թերեւս՝ որ իր նիւթին բնաբանն ընտրէ անկէ և եկեղեցւոյ բեմէն ընդլայնէ զայն, որչափ կը ներէ իր մտքի զարգացումն ու կրօնական հիմնութիւնը, երկրորդը ճոխ մատենագարան մը միշտ իր առջև ունի՝ օգտակարապէս զործածելու համար զայն. առաջինը հռետորական կանոններու անհմուտ՝ կը բացադանչէ, կը յուզուի, կը վիճի և իբր յաղթանակաւ կ'իջնէ բեմէն, մինչ երկրորդը յարատե ուսումնասիրութեամբ կը ստանայ խորին և լայն հմտութիւն զանազան և անհրաժեշտ ծանօթութեանց, և կը զգայ թէ անհնար է խօսիլ առանց այդ պատրաստութեան, առանց այդ բարձր մշակութեան և առանց նախապէս համբարելու այն գաղափարներն ու ձևերը, որոնք իմացական կենաց հիմը կը կազմեն (*): Այս համեմատութենէն կը տեսնուի ուրեմն թէ Հայ եկեղեցականը աւելի յանկարծախօս մ'է քան ճարտարախօս մը. և սակայն կարելի՞ է յեղակարծում յանկարծախօս մը լինիլ մանաւանդ մինչ խնդիրը ճշմարտութեանց խորագոյնը բացատրելու վրայ է. վասն զի գիտենք թէ կրօնքը իբրև պատմութիւն՝ անսպառ հետազօտութեանց էջեր կը բանայ, իբրև վարդապետութիւն՝ մտաւոր յե-

(*) Պարս կը համարինք յայտնել թէ բնդհանուր տեսակետով գրած ենք սոյն յօդուածը մեր այժմեան վիճակին վրայ, թէպէտ միշտ յարգի են բացառութիւններ որ կը զտուին մեր մէջ:

դաշըման մը իրը երկհազարեան տարիներու շրջան մը կը հոլովէ, որուն մէջ ամբողջ քաղաքակրթութեան մը ծնունդը կ'եռայ. այս ամենուն անտեղեակ ըլլալ և սակայն անոնց քարոզ կանդնիւն այնչափ միայն նշանակութիւն ունի, որչափ եթէ անդէտ մէկը բարձրացնէ աչքերը երկինք՝ հիանալու համար աստղերու ներդաշնակաւոր պարագայութեան վրայ, և սակայն չկարենայ կասկածիլ իսկ թէ ի՞նչ յաւիտենական օրէնքներ այդ փայլուն աշխարհներու բախտն ու ծիրը կը գծեն: Յանկարծախօսութիւնը, որ մեր մէջ (Եկեղեցւոյ վարդապետներու) առաջին քայլն եղած է պերճախօսութեան՝ արդարեւ սխալ գնացք մ'է, և դերբուկ ճանապարհ մը՝ որուն առաջնորդող կամ հետեւող իմացական կարողութիւններ չգտնելով հաստատուն խարխիւ կամ սնունդ՝ կանուխ կամ անազան կը խոնջին կամ կը ծլւրին:

Յանկարծախօս ըլլալը տարակոյս չկայ թէ քարոզչին նպատակն պէտք է լինի (ինչ որ արդէն յոյժ զգալի է մանաւանդ դամբանախօսութեան մասին), բայց նախ հարկ է միշտ ի մտի ունենալ կուրնտիլիանոսի սա խօսքը թէ՝ «Յանկարծախօս ըլլալու կարողութիւնը ճարտարախօսին ուսումնասիրութեանց մեծագոյն պըտուղը ու երկարատեւ աշխատութեանց լիարժեքն է:» Ի՞նչ կ'արժէ ուրեմն այս պայմաններուն հետեւելով՝ այսինքն առանց հրահանգի, առանց աշխատանքի, առանց մասնաւոր ուսումնասիրութեան՝ արուեստին դերագոյն մասին տիրանալ, եւ այն անշուշտ յանիրաւի: Եւ ի՞նչ կը լինի հետեւանքը. Տեսէք. Բեմբասաց վարդապետը միւսնոյն գաղափարին վրայ դարձադարձ կ'երթեկէ, սնամէջ կրկնութիւններ կ'երկարաձգեն քարոզը, և ուր որ իմաստի պարապ մը կայ՝ ուժգին աղաղակ մը զայն կը լեցնէ. մերթ համանշանակ բառերու շարք մը կը յեռու, մերթ անկապակից և անգիտակից բացատրութիւններու մէջ կ'իյնայ, և մերթ կ'առնէ զանգակի մը նմանութիւնը՝ որ միշտ միւսնոյն ձայնը կ'արձակէ, և այս իսկ ահա, ինչպէս կը գրէ Աթանաս Գոքքըէլ, պերճախօսութեան մահազանգն է ստուգիւ:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետներու համար՝ յանպատրաստից խօսելու եղանակը սովորական բան մըն է դարձած. Բայց ինչո՞ւ.— Ոմանք կը խորհին թէ հարկն է որ գործել կուտայ զայն, վասն զի (մանաւանդ կեղրոնի մէջ բնակող) վարդապետ մը, որ իր ապրուստը ճարելու համար չի կրնար բաւականանալ այս կամ այն թաղին Եկեղեցւոյ կողմէ վճարուած դոյզն

ամսականույր, ստիպուած է դասախօսութեամբ զբաղիլ, բան մը որ կը կասեցնէ զինքը իր ընտրած ասպարէզին մէջ անհրաժեշտ յառաջդիմութիւններ ընելէ. և որովհետեւ պաշտօնը հարկ կը դնէ իր վրայ հաւատացեալներուն քարոզել, մանաւանդ որ առարկութիւն կամ քննադատութիւն լսելու երկիւղ ալ չունի, կը դառնայ խօսիլ ժողովուրդին, թէպէտ և ժամանակը ներած իսկ չլինի գոնէ քննարան մ'ընտրել՝ թո՛ղ թէ խորհրդածել անոր վրայ: Ստոյգ կը գտնենք այս իրողութիւնը. սակայն, եթէ աւելի ծանրակշիռ հանգամանք մըն ալ տրուի ստոր մանաւանդ ժողովական անդամակցութեան պատճառաւ եկեղեցականներու ու մանց ունեցած զբաղումներն ևս մէջ բերելով, դարձեալ՝ թո՛ղ ներուր մեզ համարձակիլ ըսելու առանց վարանման թէ յանկարծախօսութիւնը մեր ծուլութեան և անփութութեան ամենէն հեշտ ապաւէնը եղած է և գուցէ անձնատիրութեան ամենէն հրապուրիչ շողմը: Վասն զի զարմանալի չէ՞ միթէ՞ որ ուրիշներու բաղմութիւ տարիներու աշխատութեամբ հազիւ ձեռք բերած կարողութիւնը մեր չրթունքներուն հպատակի ա՛յն օրէն երբ դեռ նոր կ'երեւնք սրբազան բեմին վրայ դաւաղան ի ձեռին:

Այս եղանակը արդարացնելու համար ուրիշ պատճառ մ'ալ ցոյց կուտանք և կ'ըսենք. Լնդհանրապէս անոնք որ քարոզ լսելու համար ներկայ կը գտնուին եկեղեցին՝ ժողովուրդի խոնարհագոյն դասը կը կազմեն. մարդեր՝ որոնք չեն կրնար գնահատել կամ զանազանել երկար ուսումնասիրութեամբ կամ, հակառակը, ակի յափոյ արտասանուած քարոզ մը: Սակայն այս առարկութիւնը կը թուի հիմ չունենալ, վասն զի չէ տեսնուած մեր մէջ ո՛ր և է բեմբասաց որ իր մտաւոր կարողութեան բարձրակէտին չը ճգնի հասնիլ ամէն անգամ որ ժողովուրդին կը խօսի: Թողունք որ դեռ զգացուած չէ մեր մէջ ժողովրդական լինելու պէտքն ու պայմանը: Բայց ո՞վ իրաւունք կու տայ վարդապետին որ ժողովրդի երկայնատութեամբը զեղծանի, և օգուտ քաղելով անոր տգիտութենէն՝ չմշակէ իր պաշտօնին ամենէն ազնուագոյն և գործօն մասը, այն է քարոզութեան արուեստը. միթէ՞ դասարան մը չէ՞ եկեղեցին. միթէ՞ եկեղեցւոյն ամենէն աւելի ուժգին յարած մասը ժողովուրդը չէ՞. միթէ՞ ամէն լաւագոյն սկզբունքի աւանդապահը չէ՞ անիկա: Բայց ինչո՞ւ երկար և անիմանալի ընթերցուածներու մէջ՝ որք Սնծանօթ էակի մը հետ անծանօթ ու ծածկեալ լեզուով խօսելու հինցած սովորութեան խաբուսիկ հա-

ճոյքը կ'առթեն անոր՝ չբարձրանալ ձայն մը՝ որ ժողովրդին ուրախին եւ մտքին հետ խօսի, և անպարագիր հեռաւորութենէն իբր թէ հմայքով Աստուած իջուցած՝ տարածէ հաւատացեալներու բաղմութեան մէջ կենդանի շունչ մը, տաքցնէ զանոնք կրօնի վեհագոյն ազդեամբով, հարուածէ մոլութիւններն ու մոլար վարդապետութիւնները: Բայց այս ամէնն ընելու համար պէտք է կամֆ և կարողութիւն. — կամք և կարողութիւն, Դիոսկուրեան Երկուորեակները մեր հոգեխօսական երկնքին, զի մինչ կ'երեւի մին՝ միւսը զոգցես կը ծածկուի:

Քարոզութեան արուեստին անվիշտ՝ և իբր այդ բանին հետեանք յանկարծախօս լինելու սովորութիւնն արդիւնք կրնայ համարուիլ նաեւ մեր մէջ սա մտածման թէ՛ ի՞նչ բանի կը ծառայեն երկար աշխատանք, պերճախօս բարբառ, աստուածաբանական հմտութիւն և այլն, քանի որ Քրիստոնէութիւնն անվտանգ և Եկեղեցին անյաղթելի պահպանելու համար բաւական է միայն Աստուածամարդոյն հանդիսաւոր խոստումը. ըստ այսմ նաեւ բաւական է որ Եկեղեցւոյ մէջ, ուր հաւատացեալները կը ժողովուրդին յանուն Յիսուսի Քրիստոսի, քահանան կարգայ սահմանեալ սաղմոսն ու աղօթքները, շարականներու և հոգեւոր երգերու ձայները թրթռացնեն կամարը և վարդապետն ալ (եթէ այդ ժողովրդին համար զղացուած է վարդապետի պէտք մը!) բաւական է որ քանի մը հասարակ Տեղիք խօսի ժողովրդին, մերթ դաշն ձայնով և մերթ որոտալով, և ի վախճան բանից՝ որոտումէն յետոյ օրհնութեանց անձրեւ մը տեղացնելով: Կը հարցնենք. բաւական է արդարեւ այսքան բան. իրա՛ւ՝ ամէն յարձակման դէմ անդրդուելի մնալը Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ բարացուցական հանգամանքներէն մին եղած է միշտ. և կ'ընդունինք աներկբայ գերագոյն միջամտութեան մը անտկարանալի կամքը. բայց զիտենք նաեւ թէ ինչպիսի՜ կարեւոր դեր մ'ունեցած են երբեմն Եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ՝ Եկեղեցւոյ հաստատութեան գործին մէջ: Եթէ հարեանցի ակնարկ մ'լուկ նետենք մարդկութեան ընդհանուր պատմութեան վրայ, դժուարին պիտի լինի մեզ գտնել ուրիշ վարդապետութիւն մը որ այնքան հալածանքներու առարկայ եղած ըլլայ որքան Քրիստոնէութիւնը: Առաջին օրէն Քրիստոնէութեան խանձարուրին քով կը տեսնենք թէ ի՞նչպէս կը մռնչէ հրէագունդ բանակի մը մոլեռանդութիւնը՝ որու դէմ կը զինուի կրօնական գիտակցութեան ճշմարիտ ախոյեան եղող առաքելա-

կան դարը. յետոյ ինչպէս կը չէ հեթանոսական ծաղրը և ջատագով կը կանգնին կրօնի Աթենագոր Արեւելքի, Տերտուղիանոս Արեւմուտքի մէջ. նորատեսիլ տանջանքներ կը յաջորդեն Գաղիոնեան անտարբերութեան, և վկաներու արեան հեղեղը կ'ողողէ ամէն տեղ. նոյն ժամայն կը յառնեն նաև հերետիկոսութեան հիփրայակերպ գլուխները և եկեղեցական հայրերու գունդ մը երևան կուգայ. ու դեռ մինչև մեր օրերը չեն դադրած բարոյական յարձակումներն ու անոնց դիմագրաւելու հոգեւանդն արիւթիւնը:

Այսպիսի դիւցազնութեամբ է նաև որ Հայոց եկեղեցին իր դուլութեան առաջին դարերուն մէջ և անկէ ետքը վանեց ամէն սպառնալիք. Սասանեան հարստութեան կամ հարստահարութեան դէմ անպարտելի թումբ մը կանգնեց, զրահեղեղ պաշտամանց և սնոտի հաւատալիքներու դէմ մաքառեցաւ Եզնիկ, օտարոտի վարդապետութեանց հակառակ զինեց իր դրիչը իմաստասէրն Յովհան և ընդդէմ լատինամիտ ոտնխոյզութեանց Հայոց եկեղեցւոյ ազգայնութեան կնիքը դրոշմեց Տաթևացին: Դիւրին է տեսնել ուրեմն թէ անհատական ոյժերն անդամ պատմութեան փիլիսոփայութեան էական տարրերէն մին են: Բայց՝ ինչպէս ըսինք՝ դեռ կը շարունակուի կռիւը. դարուս սկիզբէն ի վեր ծնած է նոր ու ահաւոր թշնամի մը, գիտութիւնն է այն կամ քննադատութիւնը՝ որ յանդգնաբար և սառնութեամբ իր կտրոցը կ'ուզէ մօտեցնել Քրիստոնէութեան կենդանի մարմնոյն. պէ՞տք է ճակատել անոր դէմ թէ խաղաղութեամբ խօսիլ:

Եթէ հոգ չենք ըներ ոչ մին և ոչ միւսն այս պայմաններէն ընդունելու՝ մանաւանդ թէ վերջինը, խորհելով թէ դեռ շատ հեռու է մեզմէ այդ թշնամին, չմոռնանք սակայն թէ իբր ելեկտրականութիւն արագապէս կ'անցնի նա մտքէ միտք և այդպէս անզգալիօրէն կը կործանէ ամէն ինչ որ հակառակ է իրեն՝ թէ նուիրական լինի այն և թէ անսուրբ: Իսկ եթէ կը խորհինք թէ ժողովուրդը միշտ ժողովուրդ է, թէ ինչ որ գիտուններու լայն ուղեղը կը մտածէ և խորազնին աչքը կը դիտէ՝ ժողովուրդը թոհ և բոհ միայն կը տեսնէ հոն և թալուկ կը պատճառեն անոր անդունդներու այդ եղբերուն մօտենալը, թէ ժողովրդային կազմութեան էական տարրն է կրօնը և թէ բուն իսկ մարդուն գոյութեան անհրաժեշտ պայմաններէն մին է այն՝ ինչպէս կը հաստատեն նոյն իսկ Գաղրիֆաթ և Ռընան, բայց այս վերջինը վարմանքով կը տեսնէ որ

Ժողովրդին մէջ Կալիօշնէր համեմատաբար աւելի են թուով քան գիտուններու մէջ անհաւատներ:

Հայոց եկեղեցականներ այս կերպով անխնամ կը թողուն ժողովուրդը. ասոր մասին կասկած չկայ: Մենք այժմ մէկ դի թողլով այն բազմաթիւ թերութիւններն ու անփութ թութիւնները՝ զորս ողջամիտ եւ կրօնասէր անձ մը պիտի դատապարտէ անխտիր, ջանանք ցոյց տալ միայն մեր հըրապարակախօսական կեանքի թերութիւնը՝ որ երկու եղանակաւ ակնյայտնի կ'երևի մեզ: Նախ՝ երբ մտնես Եկեղեցին՝ պիտի լսես վարդապետը կամ եպիսկոպոսը որ իր կրօնական շրջանակէն շատ անգամ հեռացած՝ քաղաքական, առևտրական կամ տնտեսագիտական նիւթերու վրայ կը ճառէ, երեսփոխանութեան ընթացքին կամ պատրիարքարանի վիճակին վրայ կը խօսի մերթ հեգնութեամբ և մերթ քննադատելով, և որ աւելի վարմանալին է անձնական դատ կը պաշտպանէ երբեմն: 1879ին չմնաց թերևս քարոզիչ մը Պոլսոյ մէջ որ թղթադրամի վրայ չհրապարակախօսէր. և այսօր հասարակ ժողովուրդն իսկ աւելի կ'ախորժի ֆաղափական քան թէ կրօնական նիւթի վրայ քարոզիչներ լսել, և վարդապետն ալ տարակոյս չկայ թէ առաջինն ընտրելով աւելի կրնայ յաջողիլ, մանաւանդ եթէ օրուան թերթերը միայն իր ընթերցումին առարկայ եղած են: Երկրորդ՝ եթէ ունիցէ մէկը (և այն ենթադրենք որ լինի օտար մը), ուզէ գիտնալ՝ թէ ոս հինաւուրց Հայկական եկեղեցին՝ որ հեղինակութիւն մը ունի իր առանձին դիրքով և առաքելական կոչումովը, և իր պատմութեամբը մանաւանդ աղմուկ հանած է Արևելքի և Արևմուտքի մէջ, ի՞նչ վիճակ ունի այսօր. ի՞նչ կը խօսին կամ ի՞նչ կը զրեն գոնէ իր հմուտ և հանճարեղ համարուած եկեղեցականները, և ի խնդիր լինի Հայկական արդի գրականութեան մէջ գտնելու համար բան մը որ Հայ եկեղեցւոյ բեմական պերճախօսութեան վրայ դադափար մը տայ իրեն, հազիւ թէ փոշիները թօթուելով ցոյց պիտի տանք անոր Ներսէս Վարժապետեանի Քրիստոսի եկեղեցին և անոր հակառակորդ մակագրեալ տետրակը կամ Խրիմեանի Խաչի ճառը և ուրիշ մանր մունր գործեր. ի՞նչ աւելի կրնայ սպասուիլ եկեղեցականութենէ մը՝ որ Պոլսոյ պէս կեդրոնի մը մէջ կրօնական քերք մ'անգամ հրատարակելու անփոյթ և գուցէ ըստ ոմանց անկարող է:

Հոս կը փութանք աւելցնել որ մեր ազգային եկեղեցական պերճախօսութեան այս բացակայութեան զօրաւոր պատճառներ

րէն մին է նաև յանկարծախօսութիւնն որով կը պարծինք. քանզի եթէ իւրաքանչիւր քարոզիչ պարտաւորուի գրել ինչ որ պիտի խօսի(*), (ատոր մէջ յաջողելու համար պէտք ունի անշուշտ այն պատճառաւթիւններուն որոնց մասին խօսեցանք վերը) պիտի տեսնուի որ այդ եկեղեցականը զգալաբար կը յառաջգլմէ. կը յղիւի իր ոճն ու լեզուն, իր գաղափարները հաստատուն կուտան մը կը գտնեն, և փախստեայ պատկերներ ստուերակերպ կոխի մը մէջ իր ամուլջիւր վտանգելով չեն կաղայներ զինքը այլևս, և որ աւելի փափաքելին է գրական նոր սեռ մը յառաջ կուգայ կամ թէ ըսենք մեր այժմեան կրօնական պերճախօսութեան վրայ այն ատեն միայն գաղափար մը կրնանք կազմել: Ո՞վ չի գիտեր արդէն թէ ճարտարախօս ըլլալու պայմաններէն մէկն է գրելը. ամէն խորհուրդ տարտամ և տատան կը մնայ եթէ գրով կայում չառնէ. մարդ գրելով ճարտարախօս կ'ըլլայ, «գրիչը պերճախօսութեան լաւագոյն տիրուհին է» կ'ըսէր Կիկերոն: Փորձառութիւնը վճռած է այդ, և մեծ ճարտարախօսներ անոր համար տէր են խօսքին՝ որովհետեւ նախ տէր են գրելու արուեստին:

Երբեմն նաև յանկարծախօսութիւնը կը պաշտպանուի յանուն աւետարանական բարեպաշտութեան, ինչպէս կը գիտէ Աղեքսանտր Վինէ, և ատով կրօնական պերճախօսութեան մը իրաւունքը վէճի տակ կը ձգուի: Անոնք որ այդպէս կը խորհին՝ յառաջ կը բերեն Յիսուսի խօսքն իր աշակերտներուն ուղղուած թէ՛ «Յորժամ մատնիցեն զձեզ, մի՛ հոգայցէք՝ թէ ո՛րպէս կամ զի՛նչ խօսիցիք, զի ո՛չ եթէ դուք էք որ խօսիցիքն, այլ Հոգին Հօր ձերոյ որ խօսիցի ի ձեզ:» (Մատթ. Ժ. 19) և Պօղոսինը թէ՛ «Քրիստոս առաքեաց զիս աւետարանել ո՛չ ճարտարութեամբ քան իմ, զի մի՛ ընդունայն լիցի խաչն Քրիստոսի.» (Ա. Կորնթ. Ա. 17) բայց յայտնի է թէ Տիրոջ խօսքը բացառիկ պարագաներու կը պատշաճի, իսկ ինչ որ առաքեալը կը գրէ՝ հետտորական արուեստի նրբութեանց և կարծեցեալ գիտութեան մը հպարտութեան պարսաւն է այն, մինչդեռ իր թուղթերուն մէջ այնպիսի

(*) Այս դիտողութիւնն ընելով ըսել չեմ ուզեր քէ Բարդիչներ պէ՛տ է հետեւին Բարդն ամբողջ գրելու եւ զայն բառ առ բառ ի բերան ուսանելու մեթո՛սին, որուն անպատեհութիւնները յայնմ են, այլ կ'ուզեմ ըսել որ եթէ իւրաքանչիւր կարող բեմբասաց տաւոյն ընթացին զոնէ առ նուազն տար Բարդ խմբագրէր հրատարակելու նպատակաւ՝ մեր եկեղեցական պերճախօսութիւնը այսօրեայ եղելի կերպարանք մը չէր առնէր:

զօրութեամբ մը ճաշակ և արուեստ կը զրկախառնուին՝ որ իրաւամբ կրնայ ըսուիլ թէ Պօղոս Քրիստոնէական պերճախօսութեան առաջին և անհամեմատ տիպարն է։ Ուրեմն խօսելու վեհագոյն արուեստին մէջ՝ բարեպաշտութեան պատճառանքով աստուածային օժանդակութեան սպասելը գործ է խօթամտութեան եւ տգիտութեան։

Այս բոլոր դիտողութիւններէն յետոյ իբրեւ վերջին խօսք՝ զոր ուշադրութեան արժանի կը համարենք՝ և կ'աւելցնենք թէ որչափ տաեմ որ մեր եկեղեցական գործունէութեան տարբեր ուղղութիւն չտրուի, Յանկարծախօսութիւնը մեր վարդապետներու կրօնական նիւթերու մէջ յետամնացութեան յայտարար նշանը պիտի ըլլայ միշտ. քանի որ յանուն եկեղեցւոյ քարոզելու պաշտօնը կը տրուի ո՛ր և է մեկու մը՝ որ սակայն այդ կարողութեան տէր չէ և չէր կրնար ըլլալ առանց ու է պատրաստութեան, ի՞նչպէս պիտի կարենայ այնպիսին պաշտպանել քրիստոնէութեան դատը կամ ծաւալել անոր ուսումը. չունի ուրիշ միջոց մը, հարկ է որ խօսի թէպէտ չգիտէր թէ ի՞նչ պիտի խօսի կամ թէ ի՞նչպիսի պիտի խօսի. և մեր եկեղեցականներու մեծագոյն մասին համար ալ յանկարծախօսութեան սահմանն ասկէ անդին չանցնիր։

Եթէ մեր այս ընթացքէն դո՛ւ մնանք տակաւին, մեր յաջորդներէն ոչ ոք պիտի օգտուի, և գուցէ Քսաներորդ դարն անդամ չպիտի կարենայ տեսնել՝ ինչ որ այսօր կը պահանջուէր որ ունենայինք։

Պարսիզակ

(Երկրագունց, 1886, 255-264 էջր)

ԵՂԻՇԷ ԵՊՍ. ԴՈՒՐԵԱՆ

